

NÉMETH ZOLTÁN

FOGALMAK, MODELLEK FELNYITÁSA

Beszélgetés a transzkulturalizmus-kutatások helyzetéről

■ *2017 óta zajlik az a transzkulturalizmussal és bilingvizmussal kapcsolatos kutatási projekt, amelynek kezdeményezője vagy. Milyen hipotézisekkel és célkitűzésekkel indult ez a kutatás, és milyen eredményeknél tart mostanra?*

Annyiban pontosítanék, hogy az igazi kezdeményező Magdalena Roguska-Németh volt, aki akkor már néhány éve dolgozott ezen a témán a habilitációja részeként, olyan transzkulturális, illetve transznyelvű, azaz nyelv váltó szerzőkre koncentrálni, mint Agota Kristof, Melinda Nadj-Abonji, Viviane Chocas vagy Edith Bruck. Az én szerepem annyi volt, hogy felismertem, a transzkulturalizmus mint elméleti konstrukció, illetve mint irodalmi és társadalmi kontextus, perspektíva kiválóan alkalmazható a nyelvi és etnikai kisebbségi irodalmak, esetünkben a szlovákiai magyar irodalom újraértelmezésére. Vagyis a transzkulturalizmusnak egyszerre egy tágabb és egy szűkebb fogalmából indultam ki. Tágabb abban az értelemben, hogy a transzkulturalizmus jelenségeit általában a globalizációval és a migrációval kapcsolatos új irodalmi és kulturális tapasztalatok leírására és értelmezésére használták – ebben az értelemben a téma tágítása egy autochton kisebbségi irodalom beemelése ebbe a diskurzusba. Másrészt viszont szűkítése is a fogalomnak, amennyiben nem annyira a világirodalom, hanem főként a szlovák–magyar relációk, hibrid nyelvi és identitásformák értelmezése mentén képzeltem el a projekt fő vonulatát. Mindkét

Míg a nyugati irodalomelméleti diskurzusokban a transznacionális általában államok, országok közötti határ-átlépésekre utal, addig a transzkulturális jelző tágabb értelemben fogható fel, akár egyetlen országon belüli kulturális hibridizáció is a tárgya.

stratégia némiképp visszatérés is volt a fogalom eredeti, Fernando Ortiz-i jelentéséhez, hiszen tematizálva, nem tagadva, reflektálva a globalizáció hatását, mégiscsak egy mikrokultúra, illetve e mikrokultúra irodalmának új perspektívából történő értelmezése volt a cél. Szemben a fogalom Wolfgang Welsch-i újratematizálásával, amely globálisabb és univerzálisabb tétek mentén jelent meg.

A 2016-ban a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete kutatócsoportjával kidolgozott projekttel 2017-ben nyertük el a Szlovák Iskolaügyi Minisztérium támogatását, és a következő három évben, 2019-ig összesen három konferenciát rendeztünk, amelyből három konferenciakötetet jelentettünk meg. Úgy tűnt, ezzel be is fejeződik a közös kutatás, de 2019-ben létrejött a Bázis irodalmi és művészeti egyesület, és úgy gondoltuk, kár lenne veszni hagyni az eddigi eredményeket, ezért a szlovákiai Kisebbségi Kulturális Alapnál 2021-ben és 2022-ben is pályáztunk, mindkétszer sikeresen, azaz újabb két konferenciát szerveztünk, Transzkulturalizmus és bilingvizmus 4., illetve 5. címmel, ezek anyagát szintén kötetben szeretnénk publikálni.

Mint említettem, én főként a szlovákiai magyar irodalom jelenségeinek új perspektívából történő újraértelmezését, a fogalom felnyitását és az addig nem vizsgált jelenségek értelmezését tűztem ki célul magam elé, azonban a gyakorlat azt mutatta, hogy a transzkulturalizmus mint kontextus, modell és értelmezési ajánlat annyira innovatív, hogy rendkívül sok, egymással távoli összefüggéseket mutató területen is érvényesíthető. Térben és időben is kiterjeszhető. És valószínűleg ez logikus is, hiszen magának a transzkulturalizmusnak a stratégiája túlmutat nemcsak a homogén nemzeti irodalmakon, hanem az európai irodalmak kontextusán is.

A projekt 2018-as koncepciótanulmánya következetes a transzkulturalizmus fogalmának használata kapcsán, és különbséget tesz transzkulturális és transznacionális jelenségek között. Miben lehetne megragadni a legfontosabb eltéréseket?

Jellemzően minden konferenciánkon több, nagyon izgalmas vitára került sor, például arról, hogyan kapcsolódik a transzkulturalizmus diskurzusa a posztkolonializmushoz, milyen paraméterei vannak egy transzkulturális irodalomtörténetnek, hogy eleve nem transzkulturális-e minden irodalmi alkotás egy világirodalmi intertextuális hálózat részeként, hogy van-e transzkulturális írásmód, stb. És valóban jogos a kérdés, már az első konferenciánkon felvetődött, ha jól emlékszem, Földes Györgyi, Jablonczay Tímea és köztem, és akkoriban volt egy olyan aktualitása is, hogy pár évvel azelőtt, 2015-ben jelent meg a *Helikon Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban* című tematikus száma. A vitára ennyi év távlatából már nem emlékszem, így csak azt tudom mondani, mi az álláspontom. Úgy látom, a transzkulturalizmus egy szélesebb fogalom. Míg a nyugati irodalomelméleti diskurzusokban a transznacionális általában államok, országok közötti határátlépésekre utal, addig a transzkulturális jelző tágabb értelemben fogható fel, akár egyetlen országon belüli kulturális hibridizáció is a tárgya. Úgy érzem, a transznacionális jelzőbe csak mi, közép-európaiak érezzük bele a „nemzeti”-n való átlépést, a nyugati diskurzusban ez sokkal inkább az államhatárokon való átlépésre utal. Filológiai szempontból itt a „national” szó jelentésének az elcsúszásáról van szó, amennyiben az nem a közép-európai értelemben vett „nemzetiség”-re, hanem „állampolgárság”-ra utal.

Az egy országon belüli kulturális keveredésre sokkal alkalmasabb volt számomra a transzkulturális jelző, még ha ebben nem is a welschi intenciókat követtük. Viszont a transzkulturalizmus stratégiája hozta magával a transznacionális irodalomtudomány elméleti és terminológiai bázisát is, amelyet az egy országon belüli, autochton, nem (neo)nomád hibridizációs minták értelmezéséhez is kiválóan lehet alkalmazni. Vagyis a transzkulturális retorika nagyban tud támaszkodni a transznacionalizmus fogalomkészletére, de tágítja, új helyzetekre és viszonyokra alkalmazza azt. Nem véletlen tehát az sem, hogy a transzkulturalizmus terminusa hozta magával a klasszikus transznacionális értelmezési modelleket az országghatárokon átlépő, illetve globalizációs diskurzusmintákról, neonomád poétikákról.

Milyen következményekkel járhat egy ilyen kutatás hosszabb távon a magyar irodalom önképe kapcsán? A korábbi kánonokban rögzítetthez képest tágasabb valójában azon művek köre, amelyeket a magyar irodalom körében helyezhetünk el?

A kérdésnek rengeteg aspektusa van, meg sem kísérelem, hogy mindre válaszoljak. Egyrészt a magyar irodalomtörténet-írást az a furcsa helyzet, teoretikus következetlenség jellemzi, amelyet persze szinte mindenki normálisnak tekint, hogy míg például a középkor vagy a reneszánsz idejéből a legnagyobb természetességgel véli a magyar irodalom történetébe sorolhatónak Anonymus, Janus Pannonius és mások latin nyelvű szövegeit, addig a 19. századtól kezdődően már egy egészen más elméleti bázist érvényesít, még hozzá a 19. századi homogén nyelv- és nemzetfogalom mítoszáat.

Talán azért áll elő ez a helyzet, mert egy kardinális kérdést, amely szerintem alapvető, és amelyet általában még a magyar irodalomtörténetek szerzői sem tesznek föl, legalábbis nem sok nyoma van ennek, nem tisztáztunk. Ez a kérdés pedig így hangzik: Mi a magyar irodalom? Mit értünk a „magyar irodalom” fogalma alatt? És ebből adódik rögtön a következő: Mit értünk a „magyar irodalom története” fogalma alatt?

Szerintem egyáltalán nem egyértelmű, hogy a magyar irodalom a magyar nyelv irodalma lenne, illetve hogy a magyar irodalom története a magyar nyelven írt szövegek története kell hogy legyen. Itt van például Agota Kristof, akiről még a „magyar irodalom = magyar nyelv” mítoszának talaján álló Esterházy Péter is azt írja, öntudatlanul is transzkulturális perspektívát érvényesítve: „Agota Kristof nem magyar szerző, hanem svájci vagy francia, minthogy franciául ír. Azonban az emlékei magyarok, a táj, amit a szemében hordoz, az magyar. Ami nem érték vagy érdem – hanem nagyon érdekes. Hogy van egy *nem magyar író, aki magyar könyveket ír* (kiem. N. Z.), hogy messziről nézi valaki ugyanazt, amit mi innét.” Miért ne lehetne a magyar irodalom a magyar identitás irodalma? Amikor 2022-ben Ryszard Kapuściński-díjban részesült Ander Izagirre spanyol nyelven írt riportregényéért, a *Gazeta Wyborcza*-ban Wojciech Szot rövid interjút készített vele, és feltett egy érdekes kérdést is, hogy vajon spanyol vagy baszk író kapta-e a díjat. Az író azt nyilatkozta, annak ellenére, hogy Spanyolországban él, baszk írónak tartja magát, mert a baszk irodalomhoz kapcsolja az identitása.

Miért ne lehetnének a magyar irodalom történetének olyan fejezetei, amelyek nem magyar nyelven írt szövegekkel foglalkoznak, hanem magyar identitású vagy magyar nemzetiségű szerzők nem magyar nyelven írt szövegeit értelmezik? (Mint Agota Kristof, Edith Bruck, Melinda Nadj-Abonji, Peter Macsovszky.) Miért ne lehetnének a magyar irodalom történetének olyan fejezetei, amelyek nem

magyar nyelvű és nem magyar identitású szerzők magyar kultúrára és identitás-kérdésekre vonatkozó szövegeit értelmeznék? (Mint Mila Haugová, Ladislav Ballek, Daniela Kapitánová vagy Pavol Rankov regényei, hogy csak a szlovák nyelvű irodalomból hozzak példákat. Ezekben gyakran magyar szavakat, kifejezéseket találhatunk a szövegben, sajátos bilingvális nyelvet. És fordítva: Miért ne lehetne a szlovákiai magyar irodalomnak külön fejezete egy szlovák irodalomtörténetben?) Egyébként a Szegedy-Maszák Mihály által szerkesztett *A magyar irodalom története I–III.* (2007) című irodalomtörténetnek része Jacobus Piso *Schediája*, Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című regénye, illetve annak magyar fordítása Tandori Dezsőtől éppúgy, mint Tibor Fischer 1956-ról írott angol nyelvű regénye. Tehát látható, hogy a transzkulturalizmus elméleti kereteinek érvényesítése nélkül is megjelenik és érvényesíti magát a transzkulturalizmus perspektívája.

Másrészt ide tartozik a „határon túli” magyar irodalom kérdése is. Gyakran van olyan érzésem, hogy egyes magyar irodalomtörténetek nemcsak a magyar nyelv irodalmára szűkítik a magyar irodalmat, hanem a magyar irodalom története már szinte csak Magyarország irodalmának történeteként jelenik meg. Ezek az irodalomtörténetek nem foglalkoznak a policentrikus, többközpontú magyar irodalommal mint állapottal, lehetőséggel és kihívással, hanem egyfajta kolonizáló perspektíva a jellemző rájuk, mint arra Orcsik Roland vagy Vincze Ferenc hívták fel a figyelmet. Nézzük csak a már említett Szegedy-Maszák Mihály-féle irodalomtörténetet, amelynek egyetlen fejezete sincs a szlovákiai magyar irodalomról, sőt egyetlen szlovákiai magyar író sem található benne. (Kivéve Márait, de őt magyarországi vagy nyugati szerzőként tárgyalják, illetve Juhász R. Józsefet egy félmondat erejéig.) Szóval *A magyar irodalom története I–III.* perspektívájából a magyar irodalom történetének része Robert Musil és Tibor Fischer, míg Grendel Lajos nem. És most itt egész egyszerűen a perspektívát próbálom reflektálni. A transzkulturalizmus felől a dialogikus, a nyelvi homogenitást felülíró nézőpontok az érdekesebbek.

Korábbi kutatásaid erőteljesen kapcsolódtak hálózatelméleti belátásokra. Beszélhetünk-e, és ha igen, milyen értelemben, milyen támpontok szerint, transzkulturális hálózatokról a magyar irodalom vonatkozásában?

Feltétlenül, és természetesen nemcsak a magyar irodalom vonatkozásában. Amikor Welsch elhíresült tanulmányában azt állítja, hogy „[A] kultúrák extrém módon egymáshoz vannak kötve, és egyik a másikkal összekeveredve”, akkor ebben az esetben – talán öntudatlanul – hálózatelméleti terminust használ. Azonban fontos megjegyezni, hogy a hálózatelmélet egy egzakt tudomány, és azaz, hogy használjuk a hálózat kifejezést, még nem mondtunk semmit. Adatokra, tényekre van szükség ahhoz, hogy valóban hálózatelméleti következtetéseket lehessen levonni. Ezért amikor Arianna Dagnino a transzkulturális szubjektum defamiliarizációja, de-etnizációja, delokalizációja stb. terminusait említi, akkor érdemes egyfajta hálózatelméleti szempontú etimológiát végezni a tekintetben, hogy mire vonatkozik a „de-” előtag. Kettősség íródik bele, másság, eltérés, különbség, amely két kultúra kapcsolatából és egymásra hatásából jön létre. Ezért vezettem be a legutóbbi nyitrai Transzkulturalizmus és bilingvizmus 5. című konferencián a „transzkulturális geográfiai feszültség” fogalmát, amely A és B kultúra között húzódik, és egy eltérés vagy változás szövegszerű megmutatását igényli.

Van persze ennek a kérdésnek egy másik aspektusa, amelyre korábban utaltam is. Hogy tehát az irodalom hálózatszerű intertextuális létmódjából következően nem minden irodalmi mű eleve transzkulturális-e? Hogy például a „legmagyarabb” realista vagy népnemzeti metaforika milyen elemeket használ, vesz át a német, a francia vagy akár az ógörög irodalomból, gondoljunk csak ez utóbbi esetében az idill műfajára. Ugyanezen a konferencián Polgár Anikó tartott előadást arról, hogy a magyar irodalom kontextusában az időmértékes, a nyugat-európai és a szimultán verselés eleve transzkulturális kontextusba helyezi az irodalmi művet, hiszen külföldi mintákat alkalmaz.

A kutató mindig reméli, hogy egy-egy hasonló volumenű projekt felszínre hoz meglepő dolgokat, előtérbe állít olyan műveket és alkotókat, akik korábban árnyékban maradtak. Beszélhetünk-e ilyen jellegű eredményekről? Kik a kulcsfigurák a transzkulturalizmus magyar vonatkozásai kapcsán? Milyen volumenűnek tűnik a többnyelvű szerzők jelenléte?

Mindenképpen, és itt legalább két szempontra érdemes felhívni a figyelmet. Egyrészt arra a szótárra, interpretációs retorikai bázisra, amely lehetővé tette, hogy újfajta kérdéseket tegyünk fel, illetve új perspektívából értelmezzük a szép-irodalmi szövegeket, köztük akár a magyar, a szlovákiai magyar vagy a szlovák irodalomba sorolt alkotásokat. Ez a megváltozott perspektíva sok fontos megállapítást eredményezett, új típusú kérdésfelvetéseket, új típusú válaszokat, sok esetben meglepő, megdöbbentő végeredményeket, akár Mila Haugová kortárs, élő klasszikus szlovák költő magyar lírához való kapcsolatáról (Petres Csizmadia Gabriella), akár Márai homofóbiájáról emigráns, USA-beli éveit alatt (Csehy Zoltán), akár mai magyarországi migránsok blogjainak elemzéséről (Menyhért Anna) legyen is szó.

Másrészt igen, feltétlen azt is jelenti ezt hogy olyan szerzők felé is figyelem irányult, akik munkásságát „nem lehet egyértelműen besorolni a nemzeti irodalmak egyikébe sem”, akiknek a művei „átlélik a kultúrák és az irodalmi konvenciók határait, és mint ilyenek elkerülik az egyszerű definíciókat, leírásokat és elemzéseket”, és ez a „tény gyakran okozza a munkásságuk marginalizálását, sőt bagatellizálását”, és „csupán érdekességként kezelik őket, és marginalizálják az irodalomtudományi és irodalomkritikai vitákban” (Magdalena Roguska-Németh). Egy ilyen típusú megközelítésnek olyan nyertesei vannak, mint Agota Kristof, Melinda Nadj-Abonji, Pablo Urbányi, Viviane Chocas, Peter Macsovszky, hogy csak néhány nevet említsek azok közül, akikről szó esett a konferenciánkon.

A határon túli magyar irodalmak – beleértve a nyugati magyar irodalom komplex képződményét is – ebben a megközelítésben nagy lehetőségekkel indulnak. Kirajzolódtak-e az évek során koncepcionális, szerkezeti különbségek ebben a vonatkozásban mondjuk az erdélyi, felvidéki, délvidéki közegek között? Ha igen, mi lehet az eltérések oka?

Igen, mindenképpen, annál is inkább, mert a szlovákiai magyar mellett voltak előadónk, illetve előadásaink is mind az erdélyi magyar (Bányai Éva, Szávai Dorottya), mind a szerbiai, illetve jugoszláviai magyar (Ladányi István, Orcsik Roland), mind a kárpátaljai magyar (Mádi Gabriella), illetve a nyugati magyar (Csehy Zoltán) tematikában. Ezekből az is kiderült, nem meglepő módon, hogy minden bizonnyal a vajdasági magyar irodalom hozott létre leginkább olyan köztes, hibrid, transzkulturális formákat, amelyeket az utóbbi időben a

szlovákiai magyar vagy a romániai magyar. Minden bizonnyal szoros összefüggésben áll ez egyrészt azokkal a diktatúráknak a típusával, amelyekben ezek az irodalmak léteztek az 1989 előtti időszakban, másrészt ezeknek az irodalmaknak a szociológiai tagolódásával is.

A magyar irodalom transzkulturális történetét több évszázadra visszamenőleg, legalább a latinitás koráig visszakövethetjük. Melyek azok a szempontok, amelyek ezt a megközelítést leginkább aktuálissá, huszadik-huszonegyedik századivá teszik?

Olyan jelenségek említhetők, amelyek együttesen alapvető változást hoztak a kultúrák közötti viszonyban. Ilyenek az új médiumok által forradalmasított kommunikációs lehetőségek, a hihetetlen információáramlás, a globalizáció, a migrációs hullámok. Ezeknek a jelenségeknek a leírására alkalmatlanná váltak a régi fogalmak. Mint Arianna Dagnino írta, a fizikai és virtuális mobilitás vált a szuperdiverzivitás állapotát megelőző társadalmak legfontosabb trópusává, ez tette lehetővé a kulturális interakciók hihetetlen mennyiségét. Olyan kulturális állapot jött létre napjainkra, amely a hibriditással, a permeációval és a kultúrák hálózatos összekapcsoltságával túlmutat a nemzeti kultúrák határain. Ezek a viszonyok az irodalomban is megjelennek, a nyelv- és identitáskeveredés, nyelv- és identitásváltás, a kódváltás alapvető jelentőségűvé vált.

A beszélgetésünk elején említett nyitrai kutatócsoportunkkal párhuzamosan régióinkban például cseh germanisták is foglalkoztak a transzkulturalizmus hasznosításával – irodalomtörténeti tétekekkel is, főként a cseh–német viszonyok tematizálásával. Éppen a napokban jelenik meg a pozsonyi *World Literature Studies* 2022/3. száma, *Transculturalism and narratives of literary history in East-Central Europe*, azaz *Transzkulturalizmus és a kelet-közép-európai irodalomtörténeti elbeszélések* címmel, amelyet Görözdi Judit felkérésére Magdalena Roguska-Némethtel állítottunk össze, benne többek között Wolfgang Welsch, Anders Pettersson, Katarzyna Deja, Thomka Beáta, Karolina Pospiszil-Hofmańska és mások tanulmányaival. Ebből egészen jól kirajzolódnak azok a felvetések, problémakörök, lehetőségek, irányvonalak, amelyek a transzkulturalizmust irodalomtörténeti és kortárs jelenségek leírására is alkalmassá teszik. Wolfgang Welsch például a történetiség felé tágítja, Thomka Beáta a nyelvváltó és többes kötődésű kortárs „nemzetközi” prózáírók műveinek értelmezésére, Karolina Pospiszil-Hofmańska a sziléziai „microliterature” jellegzetességeinek feltérképezésére használja, Katarzyna Deja pedig amellet érvel, hogy az igazi transzkulturalizmus nem áll meg az európai irodalom határainál. Reményeim szerint jövőre könyv alakban is megjelennek azok a szövegeim, amelyek a témába váganak, s talán abból is kirajzolódik egyfajta válasz a kérdésedre, kérdéseidre. 2016 óta foglalkozom vele, talán már ideje is lezárni.

Kérdezett Balázs Imre József